

ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ О.Й. ПРИЦАКА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВЗАЄМИН У КИЇВСЬКИЙ ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ

7 квітня 2009 р. виповнилось би 90 років Омеляну Йосиповичу Прицаку (1919–2006), найвидатнішому українському досліднику в галузі тюркології та історії Євразії, всесвітньо відомому вченому, академіку Національної академії наук України, дійсному члену Академії наук США, наукових товариств Великої Британії, Туреччини та Фінляндії, почесному директору Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського НАНУ, першому лауреату його академічної премії.

О.Й. Прицак народився у 1919 р. на Самбірщині (Західна Україна), у селі Лука (тепер – Озерне). У 1940 р. закінчив історичний факультет Львівського університету. Працював у Львівському філіалі Інституту історії України АН УРСР, одночасно навчався в аспірантурі академічного Інституту мовознавства (науковий керівник – академік А.Ю. Кримський).

Захопившись таким аспектом орієнталістичної науки, як алтаїстика, О.Й. Прицак 1948 року захистив докторську дисертацію у Геттінгенському університеті (ФРН) на тему “Караханідські студії”¹. Водночас розробляючи проблематику взаємин України зі Сходом, вчений тоді ж виступив з дуже цікавою розвідкою “Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року”².

У 50-ті роки ХХ ст. Омелян Прицак, працюючи доцентом в університетах Геттінгена і Гамбурга (Західна Німеччина), а з початку 60-х та до кінця 80-х років вже як професор у Вашингтонському та Гарвардському університетах (США), остаточно визначився з двома домінуючими напрямками у своїй дослідницькій і науково-організаційній діяльності, а саме євразійським і українським. А це відповідно знайшло відображення в тому, що протягом 1958–1965 рр. він – президент Міжнародного товариства з вивчення мов, культури та історії угро-фінських й урало-алтайських народів, а у 1964–1989 роках заснував й очолював Український науковий інститут при Гарвардському універ-

ситеті³. О. Прицак – автор понад 800 наукових праць.

Однак фінал багатогранної й на рідкість результативної діяльності цього велетня вітчизняної та світової орієнталістики був попереду. А почалося все з обрання О.Й. Прицака 18 травня 1990 р. загальними зборами республіканської Академії наук іноземним дійсним членом АН УРСР зі спеціалізації “сходознавство”⁴.

А трохи менш ніж через півтора року, в умовах вже суверенної, незалежної України, відбулось довгоочікуване заснування Інституту сходознавства Національної академії наук України, якому цілком справедливо було присвоєно ім’я Агата-нгела Кримського. І першим директором Інституту став теж цілком справедливо вже академік НАНУ Омелян Прицак⁵.

Цілком природно, що концептуальні підходи О.Й. Прицака щодо ролі й місця новоствореного інституту повністю збігалися зі стратегічним курсом А.Ю. Кримського: орієнталістика в Україні повинна бути органічно пов’язана з історією самої України. “Зв’язок України зі Сходом нерозривний, – підкреслював Омелян Йосипович, – адже значна територія українських земель належить до Степу. Історично – це царство кочових імперій, які тісно пов’язані з рештою кочового світу, що доходить аж до Центральної та Східної Азії”⁶.

Водночас він був надзвичайно прискіпливим, коли йшлося про всебічне та фундаментальне вивчення того чи іншого феномену східної історії. Як зазначалося у підготовленій під його керівництвом “Концепції Інституту сходознавства”, в завдання, наприклад, сектору тюркології цієї установи повинно бути включено «дослідження маловідомих питань історії Туреччини; її політичного, економічного й культурного розвитку; історичних взаємин України і Туреччини. Доцільно приділити увагу таким питанням, як піднесення, розквіт і падіння Османської імперії; Молодотурецька революція та її наслідки; Національно-

визвольна революція та створення Турецької Республіки; сучасний розвиток Туреччини; активізація в ній ісламського фактора; участь Турецької Республіки в системі сучасних міжнародних відносин; проблема турецької трудової еміграції як одного з чинників “піднесення країни”»⁷.

Симптоматично, що заснування українського Інституту сходознавства відбулось у той час, коли за ініціативою академіка О.Й. Прицака в Києві протягом 20–26 жовтня 1991 р. успішно працювала Міжнародна орієнталістична конференція “Україна і Османська імперія XV–XVIII ст. Проблеми джерелознавства та історіографії”, на засідання якої прибули понад 100 вчених з 18 країн Європи, Азії та Америки. Дуже вдячний Омеляну Йосиповичу, що він обрав мене на роль першого заступника голови оргкомітету цієї конференції. Безперечно знаковою подією на цьому науковому форумі стала участь представницької делегації турецьких учених (14 осіб), у яку входили Tulay Artan, Idris Bostan, Feridun Emecen, Mehmet Genç, Yusuf Halaçoğlu, Musteba İğurel, Mehmet İrşirli, Nakan Kirimli, Mürüvvet Kurhan, Jeber Oztaylı, İehan Şahin, Turan Şekur, Hakki Yıldız та Muzaffer Urekli⁸. Добре пам’ятаю, що гості з Туреччини поширювали серед учасників конференції затвержені турецьким урядом 18 вересня 1989 р. “Офіційні правила”, що регулюють проведення досліджень у державних архівах Туреччини як для установ, так і для приватних осіб турецького й іноземного походження⁹. Незважаючи на величезну переважаність організаційними справами, пов’язаними зі створенням зазначеного інституту, Омелян Йосипович все ж таки знайшов можливість виступити з доповіддю на тему “Українсько-турецькі договори XVII–XVIII ст.”¹⁰.

Доповідь була опублікована у вигляді двох статей в Українському археографічному щорічному збірнику, який видає Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України (випуски 1-й та 2-й, тт. 4-й і 5-й).

Отже, зупинимось на цих виданнях. Згідно з хронологією історичних подій розглянемо спочатку працю “Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною” (Український археографічний щорічник.

Нова серія. Випуск 2. Том 5. Київ: Наукова думка, 1993, с. 177–192).

Стаття починається з авторського пояснення актуальності дослідження зазначеної теми з огляду на взаємну вигоду не тільки від розвитку самих відносин, а й для розуміння причин успіху Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Далі читач знайомиться з докладною характеристикою джерельної бази, а також із труднощами її отримання, викликаними “частими пожежами”, які траплялись у середині XVII ст. у структурах султанської державної адміністрації (с. 177). “У пропонованій студії, – наголошує О. Прицак, – я концентруватиму свою увагу на даних османо-татарських розповідних джерел, як і на свідцтвах кількох інших сусідніх сучасників, що досі не знайшли належної оцінки в історіографії” (с. 177). Твір “Таріх-і сене-і ельф” (“Історія тисячі років”), так само, як і праця Ахмеда-Гасан-Бег-заде (помер 1636 р.), хоча і не дійшов в оригіналі до нашого часу, але згадується, наприклад, у “Фезлеке” (“Продовження”), автором якого був видатний османський історик та географ Катіб Челебі (помер 1657 р.), і наступні “Продовження”, авторами яких були такі літописці, як Кара Челебі-заде (помер 1660 р.), Агбар-Рагман Абді Паша (помер 1692 р.), Мустафа Наїм, або Наїма (1617–1703); відоме повідомлення ігумена з Гощі отця Петронія, довіреного воєводи Адама Киселя; свідчення московського тлумача Тихона Єрґамішева; твір Михайла Грушевського “Історія України-Русі” (тт. 7, 8, 9); монографія російського тюрколога В. Смирнова “Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века” (С.-Петербург, 1887); виданий у 1971 р. польським істориком-османістом Зигмунтом Абрагамовичем кримськотатарський твір Гаджі Мегмеда Сенаї “Історія хана Іслам Гірея III” – наочне тому підтвердження.

Безперечно, цікаво дізнатися, що вперше статтю “Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року” О. Прицак підготував для мюнхенського видання “Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка (НТШ)” у зв’язку з 300-річчям початку Визвольної війни під проводом цього великого українського гетьмана. Причому Омелян Йосипович визнає, що зазначена

його стаття “вийшла без мого прочитання коректури” (с. 185). А втім, через п’ять років, у 1953 р., у часописі Міжнародного сходознавчого товариства “Oriens” (Leiden, Netherlands) з’явилася праця О. Прицака, яка є новою поширеною версією попередньої статті (с. 178). Однак негативну реакцію на цей варіант статті висловив згаданий вже З. Абрагамович. “Це примусило мене, – відзначає О. Прицак, – ще раз повернутись до старої теми, наслідком чого є пропонування робота” (с. 178).

Більш того, у зв’язку з передчасною кончиною цього польського вченого Прицак присвятив зазначену статтю його світлій пам’яті.

У цій праці є пояснення того, а в чому ж полягала суперечність між цими двома тюркологами. Точка зору О. Прицака полягала в тому, що османська термінологія “*tus*” повною мірою стосувалася всієї української людності за межами її Батьківщини, “України-Русі”, у той час як Абрагамович хотів поширити цей термін насамперед на “польську адміністрацію відповідних українських територій”, хоч не міг спертися на необхідні джерела (с. 179).

Далі Омелян Прицак досить аргументовано стверджує, що згідно з його поглядом щодо терміна “*tus*” (українець), крім союзницького договору з кримським ханом Іслам-Гіресем III (березень 1648 р.), Богдан Хмельницький уклав у червні того ж 1648 року аналогічний договір з Османською імперією, а також українсько-турецьку конвенцію (викладену польською мовою, до того ж недатовану). «Після ревізії усіх відомих джерельних даних і деяких нових, огляду наукової літератури за останні десятиліття, – аналізує вчений, – я не міг себе переконати, що моя теза 1948 р. не правильна. Уточнюю лише дату османсько-українського договору: замість “червня 1648 р.” – липень 1649 р.» (с. 179).

Безперечна заслуга О.Й. Прицака як скрупульозного вченого-історика полягає в тому, що український фактор в особі повсталих запорозьких козаків під проводом гетьмана Б. Хмельницького розглядається в контексті актуальних проблем міжнародних відносин того часу. Йдеться, зокрема, про війну Оттоманської імперії проти Венеційської республіки (1645–1669). Як відомо, польський король Владислав IV, захопившись прагненням утворити антитурецьку лігу,

“взяв на себе вербування найманців, зокрема козаків, на що дістав великі фонди від Морської республіки” (с. 179). Проте парадокс був у тому, що польська шляхта не підтримала свого ж короля, виявивши при цьому велике бажання насолоджуватися “золотим спокоєм”. Водночас, розповідає Прицак, трапився справжній розкол між турецьким султаном Ібрагімом I (роки правління: 1640 – 7 серпня 1648) та кримським ханом Іслам-Гіресем III (роки правління: 1644–1654), внаслідок чого останній відмовився надіслати своїх воїнів на допомогу Венеційській республіці”, а на прохання Б. Хмельницького про допомогу вирішив разом з ним боротися проти поляків (с. 180).

Таке рішення, на думку О. Прицака, пояснювалось тією обставиною, що похід на Середземне море не обіцяв кримцям ніякої здобичі (с. 180). Існували також причини суб’єктивного характеру. На початку Визвольної війни українського народу один з тодішніх впливових кримськотатарських ватажків, полководець Тугай Бей, як свідчать джерела, був приятелем Б. Хмельницького (с. 179).

Наведені Омеляном Йосиповичем факти стосовно турецько-кримськотатарських взаємин яскраво свідчать про те, що Кримське ханство, яке формально перебувало під протекторатом офіційного Стамбула, з 1475-го по липень 1774 р. (тобто до підписання Кючук-Кайнарджійського миру між Туреччиною і Росією), насправді в жодному разі не було “слухняним васалом Оттоманської Порти”.

Стало відомо, що татари зобов’язалися не брати в полон представників українського православного населення – козаків і міщан. Однак, як справедливо підкреслював О. Прицак, “ця умова була тяжка до виконання...” (с. 180).

Що ж трапилось? А те, що кримський хан Іслам-Гірей III взяв-таки у полон “знаменитих невірних” (цебто сановників, а то й гетьманів), за викуп яких можна було отримати великі гроші і не відсилати їх до Стамбула (с. 182).

Наступна частина статті присвячена досить переконливому доказу з боку Омеляна Прицака, хто ж все-таки були “руси”, з якими Туреччина уклала договір. Вже випробуванням шляхом, методом виключення, вчений приходить до єдино пра-

вильного висновку (на підставі турецько-татарських документів). Чиї чайки напали на Анатолію? Хто нарікав, що татари брали полонених, але ж вони зі своїм “великим гетьманом” їм же й допомагали. Отже, це – українські козаки (с. 182).

У статті також повідомляється, наскільки зросли авторитет і престиж Богдана Хмельницького після його блискучих перемог під Жовтими Водами (16 травня 1648 р.) та Корсунем (25 травня 1648 р.), згадуються його листи до польського короля Владислава IV, московського царя Олексія Михайловича. “Можна припустити, що він (Б. Хмельницький) також написав листа до османського правління... Тим більш що Хмельницький знав турецький світ і підтримував стосунки з ним... Бо ж вони (руси) мали договір з султаном” (с. 182–183).

Автор статті також повідомляє, що цей український гетьман отримав зі Стамбула запрошення взяти участь у турецько-венетійській війні, воювати проти Морської республіки зі своїм сотисячним військом” (с. 183).

Підбиваючи підсумки, О.Й. Прицак констатує, що “українсько-турецький союз 1648 р. тривав недовго”. Коли особистий представник візира Османської імперії Ахмед-ага повернувся до Істанбула на початку серпня 1648 р., виявилось, що його патрон внаслідок змови був “розшматований на шматки” юрбою невдоволених. А 8 серпня того ж 1648 р. був скинутий із трону й сам султан Ібрагім I, дуже скоро його також убили (с. 183–184).

Стаття має додаток, у якому вміщені матеріали про деякі подробиці початку Визвольної війни 1648 р. під проводом Б. Хмельницького, про причини відмови кримського хана Іслам-Гірея III допомогти Османській імперії у війні проти Венеції, а також текст Турецько-Української морської торгово-військової конвенції (с. 188–192).

Безперечний інтерес становить такий рідкісний документ, як зазначена конвенція, що увійшла у дипломатичну історію ще під назвою “Договір поміж Цісарем Турецьким і Військом Запорозьким стосовно торгівлі на Чорному морі”.

Ось деякі положення цього Договору: “Цісар Турецький дає свободу Козацькому війську... плавати по Чорному морі до всіх своїх портів, міст і островів. Також по

морю Білому (Середземному) до всіх своїх держав та їх портів, а також до чужих портів і держав християнських, також по всіх ріках і містах, з якими вони захотіли б торгувати – продавати, купувати, міняти... без ніякого затримання, спротиву і затруднень” (с. 191).

Дуже важливим стало надання султаном пільг для українських купців, які полягали у звільненні їх від будь-яких податків протягом наступних 100 років, а якщо це нереально, то хоч би протягом 50-ти, а то й 30 років (там само).

Велика увага приділялась недопущенню, а також попередженню будь-якого свавілля на морських шляхах, вживанню проти цього явища адекватного покарання тощо (с. 191–192).

Що ж до можливих козацьких боргів, то згідно з договором ставлення до них повинно бути таким самим, як до турецьких. І це справедливо (с. 192).

Інша стаття, яку академік НАН України О.Й. Прицак опублікував, працюючи на посаді директора Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського НАНУ, має заголовок “Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття?”¹¹.

Насамперед слід зазначити, що перед тим, як Омелян Прицак виступив на шпальтах наукового збірника з вищезазначеними студіями, йому довелося провести колосальну роботу, щоб зібрати для цього необхідний матеріал.

Коли авторові цих рядків довелося бути у наукових відрядженнях у Туреччині (1973, 1979 та 1983 рр.), то він дізнався там, що українці все ж таки працювали, і досить успішно, в турецьких національних архівах. Причому пальма першості у цьому належала вельмишановному Омеляну Йосиповичу. Йдеться насамперед про Архів Ради Міністрів Туреччини, відділ Високої Порти (Turkiye Cumhuriyet Başbakanlık Arşivi. “Bab-ı Ali” dairesi, Архів давніх актів у Варшаві (Польща), Французький дипломатичний архів, Державний архів у Стокгольмі (Швеція), Державний архів у Дрездені (Німеччина), матеріали з приватних колекцій сина Пилипа Орлика – Григорія та деяких французьких сановників, включаючи французького посла у Стамбулі (1711–1718), дослідження українських, турецьких, російських та шведських авторів.

Яке все ж таки пояснення дає Омелян Йосипович такому рідкісному явищу, можна сказати, феномену у практиці міжнародних відносин, а саме в українсько-турецьких взаєминах, що сталося на початку XVIII ст.? В основу цього пояснення покладено ретельний порівняльний аналіз документів, зіставлення різноманітних фактів та альтернативних положень.

Читачеві пропонуються два тексти договорів у вигляді грамот тодішнього турецького султана Ахмеда III (роки правління: 1703–1730). Перший варіант договору, а точніше, його копія латинською мовою опублікована у такому виданні, як “Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов” (Київ, 1916, выпуск 2, с. 75–77, див.: примечание 12).

Основні положення цього договору зводились передусім до того, що офіційний Стамбул визнавав Пилипа Орлика гетьманом лише Правобережної України, котра, як і в часи гетьмана Петра Дорошенка (договір 1669 р.), користувалась покровительством Османської імперії. “Хай... теперішній гетьман і його нащадки держать вільно Україну по цей бік Дніпра на підставі того закону та правила, що його мав його попередник Петро Дорошенко, коли залишався під протекцією нашого найяснішого цесарства” (с. 308). Датою написання турецької грамоти названо 16 березня 1712 р. (див. с. 315).

Інший попередній варіант договору (існують його оригінал і копія французькою мовою, дата, враховуючи особливості мусульманського календаря Гіджри та його переклад на календар від Різдва Христового, визначена орієнтовно між 25 та 28 грудня 1711 р.) (с. 317–318) містить надзвичайно важливий пункт про те, що турецький султан визнавав П. Орлика гетьманом “обох боків Дніпра”, тобто всієї України з її столицею Києвом (с. 308–311).

Отже, цілком однозначно можна стверджувати, що насправді існували два договори Пилипа Орлика з Туреччиною, між часом укладання яких пройшло близько чверті року. Інша справа, наскільки конкретна міжнародна обстановка відповідала тому чи іншому змісту цих двох договорів. Невдалий похід російського війська під проводом Петра I у межі іншої турецької провінції – Молдови – влітку 1711 р. за-

кінчився його оточенням турками, що спричинило підписання між обома державами Прутського мирного договору від 21 липня 1711 р. За його умовами Росія повертала Туреччині фортецю Азов та змушена була ліквідувати побудовані нею таганрозькі укріплення¹².

Цілком логічно у зв'язку з такими подіями і був підготовлений турецькою стороною грудневий 1711 р. варіант договору П. Орлика з офіційним Стамбулом. Однак надамо слово авторові – Омелян Прицаку. “Прутський договір... що віддав Туреччині всю Україну (до речі, передумова грамоти від 25–28 грудня 1711 р.), не приніс кінця воєнним діям. Обидві сторони, московська і турецька... вважали його за свого роду передишку... Але для турків проблема України не була основною, спеціально, коли гетьман Пилип Орлик не проявляв великого бажання близько співпрацювати безпосередньо з ними, а радше при посередництві Карла XII, а це ображало турків, для яких все одно важливішим був Озів та таганрозькі укріплення...” (с. 313). Московська дипломатія це добре розуміла, й незабаром Росія виконала свої Прутські зобов'язання, зробивши тим самим поступки туркам. Зі свого боку “останні також... здали свої позиції відносно України” (с. 313). Як підкреслюється з приводу цього в Енциклопедії Українознавства, “П. Орлик у 1711–1714 рр. проводив боротьбу проти Москви, яка після перших успіхів закінчилась невдачею через хибну політику Туреччини й хижацьку поведінку Криму”¹³.

Подальші кроки турецької сторони були, як кажуть, справою техніки. Як констатує Омелян Йосипович, після досягнення зазначених домовленостей з Москвою Великий візир Юсуф Паша відрядив свого емісара до Бендер – резиденції П. Орлика, де українському гетьману в еміграції була вручена грамота султана Ахмеда III про українсько-турецький договір від 16 березня 1712 р. (с. 313–314).

Висновок Омеляна Прицака цілком логічний: “Кожен з тих договорів віддзеркалював свою унікальну міжнародну політичну ситуацію, а відкриття факту видання турецьким султаном протягом чверті року тих двох, в основному суперечливих між собою, грамот для тієї ж самої української договірної сторони – є цікавим і важли-

вим причинком до розуміння даного етапу нашої історії та дипломатії Північної війни” (с. 314).

Безперечно, заслуговує на увагу передмова академіка Омеляна Пріцака до 2-го видання “Історії Туреччини” Агатангела Кримського (Київ – Львів, 1996, 288 с.). Учений насамперед зауважує, що ця “праця унікальна у своєму жанрі, і тюркологі-історики могли б багато у неї навчитися”¹⁴. Однією з типових прикмет його наукових праць є велика увага до східних, слов’янських та західних джерел. “Жоден із нових істориків Османської імперії не мав такої функції у названих літературах, як Агатангел Кримський”¹⁵. І далі О.Й. Пріцак відзначає: «Найунікальнішим, досі не перевершеним внеском Кримського в історіографію Османської держави є використання слов’янських джерел: сербських, болгарських, українських, російських та польських. Взяти хоча б... характеристику слов’янського, власне українського, елементу у державі Сулеймана Пишного та роль українки Роксолани (Хурем Султан) у турецькій історії. Як бачимо, “Історія Туреччини” Агатангела Кримського – це твір, що унікально поєднав у собі знання і досвід багатьох наукових дисциплін, зокрема арабістику, іраністику, тюркологію, славістику та західноєвропейістику»¹⁶. Водночас Пріцак підкреслює, що А.Ю. Кримський був сином своєї доби, тому цілком природно, що його ставлення до турків зумовлено стереотипами, поширеними тоді в європейській науці. “Студентам турецької історії треба бути свідомим того, що деякі твердження Агатангела Юхимовича не відповідають рівню нашого знання”¹⁷. Це стосується, наприклад, його характеристики османського “тімара” (земельного

наділу) як спадкового, а також Кримського ханства як винятково “слухняного” васала Порти. «Будемо сподіватися, – наголошував Омелян Йосипович, – що перевидання цієї першої україномовної “Історії Туреччини” Агатангела Кримського, що так гідно презентувало свого часу українську сходознавчу науку, буде стимулом для написання наступної подібної історичної праці сучасними українськими сходознавцями»¹⁸.

З огляду на воістину колосальні заслуги Омеляна Йосиповича Пріцака перед українським і світовим сходознавством та у зв’язку з 90-річчям від дня його народження висловимо свої побажання. На наш погляд, найкращим пам’ятником цьому справжньому лицареві науки без страху та докору, людині феноменальної ерудиції та обдарованості могло б стати повне академічне видання його наукових творів-досліджень. Дуже корисними були б збірники наукових праць (статей) на його пошану. Беручи до уваги той незаперечний факт, що нині відчутно зросли масштаби та активізувалася дослідницька робота на терені орієнталістики, цілком закономірно ставити питання про заснування у цій галузі премії імені Омеляна Пріцака для професорсько-викладацького складу та стипендії його імені для студентів із провідних українських навчальних закладів, що зарекомендували (заклади) себе як вогнище вітчизняного сходознавства. І, нарешті, цілком доречно прикрасити меморіальною дошкою Будинок академічних установ (вул. М. Грушевського, 4), де протягом сімох років (з 1991-го по 1998 р.) як засновник і перший директор Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського працював світлої пам’яті Омелян Йосипович Пріцак.

¹ Див. докладно: Енциклопедія Українознавства. Перевидано в Україні, Львів, 1996, т. 6, с. 2348; Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Серія українські історики. Випуск 1. Київ, 1998, с. 260.

² Див.: *Кочубей Ю.* Слово про Омеляна Пріцака // *Етупон.* До 80-річчя академіка О. Пріцака // *Східний світ*, 1999, № 1–2, Київ, с. 10.

³ Див.: *Пріцак Омелян.* Мій шлях історика // *Вісник АН України*, 1992, № 3, с. 62–65; *Brockhaus Enzyklopadie.* Band 1, Mannheim, 1986, s. 418.

⁴ Науковий архів Президії НАН України, ф. 251.

⁵ Там само.

⁶ «Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України». Інтерв’ю з Омеляном Пріцаком // *Східний світ*, Київ, 1993, № 1, с. 6–7.

⁷ Концепція Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського. Київ, 1991, с. 10–11.

⁸ Див.: *Україна і Османська імперія XV–XVIII ст.* Проблеми джерелознавства та історіографії.

Програма роботи міжнародної орієнталістичної конференції. Київ – Крим, 20–26 жовтня 1991 р. Київ, 1991.

⁹ Див.: “Devlet arşivlerinde araştırma ve inceleme yapmak isteyen Türk Veya yabancı Uruklu gercek Veya tuzel Kisilerin tabi olacaklan esaslar. Regulations governing individuals and institutions of Turkish and foreign citizenship to conduct research in the State archives of the Turkish republic. Istanbul, 1991, s. 1–9, p. 11–25.

¹⁰ Україна і Османська імперія XV–XVIII ст. Проблеми джерелознавства та історіографії. Програма роботи міжнародної орієнталістичної конференції. Київ – Крим, 20–26 жовтня 1991 р.

¹¹ Див.: Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 1. Український археографічний збірник. Т. 4. Київ: Наукова думка, 1992, с. 307–319.

¹² Див. *Миллер А.Ф.* Краткая история Турции. Москва, 1948, с. 30, 269.

¹³ Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні. Львів, 1996, т. 5, с. 1875.

¹⁴ *Прицак Омелян.* Агатангел Кримський та його «Історія Туреччини» // Акад. Кримський Агатангел. Історія Туреччини. Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. Київ – Львів, 1996, с. 8.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само, с. 9.

¹⁷ Там само, с. 10.

¹⁸ Там само.